

Homo economicus och homo reciprocans

Autism, formalism och cynism

I juni 2000 publicerade en grupp franska ekonomistuderande en petition i vilken de protesterade mot att nationalekonomin blivit en "autistisk vetenskap". Autism är en sjukdom eller en kontaktstörning, som tar sig uttryck i självförsunkenhet, otillgänglighet och opåverkbarhet. Gruppen, som kallade sig "Post-autistiska ekonomer"¹ fick en snabb och bred respons. Studenterna uppmanade sina professorer att reformera undervisningen och forskningen "för att rädda nationalekonomin från dess autistiska och socialt oansvariga tillstånd".

DE FRANSKA STUDENTERNA var ingalunda de första som på detta sätt kritiserade den av neoklassisk formalism präglade nationalekonomiska huvudfåran – "mainstream economics". Institutionalisterna som Gunnar Myrdal och John Kenneth Galbraith hade gjort det. Postkeynesianerna som Joan Robinson och Nicholas Kaldor hade gjort det. Radikala ekonomer, sociala ekonomer, humana ekonomer, evolutionära ekonomer, feministiska ekonomer och ekologiska ekonomer hade också gjort det. Men effekten har uteblivit. "The mainstream" verkar inte att ha berörts. Den har renodlat sina metoder och begrepp ytterligare och avstått från dialog med de allt talrikare, men också allt mer frustrerade kritikerna.^{2,3}

Till skillnad från klassiker som Adam Smith, John Stuart Mill och Karl Marx, uppfattar neoklassikerna sig själva som värdenetrala. De hyllar ett positivistiskt, som de själva tror naturvetenskapligt, vetenskapideal. Trots detta är deras konstruktion av vetenskapsområdet baserad på en specifik människosyn - den nyttomaximerande rationella varelsen: "economic man" – och på en dualistisk uppfattning av vad som kan uppfattas som ekonomisk vetenskaplighet.

Irene van Staveren har nyligen skrivit en bok – *The Values of Economics. An Aristotelian Perspective*⁴ – i vilken hon utreder vilka värden den neoklassiska nationalekonomin bygger på, och vilka den utesluter. Jag citerar:

"First and foremost I have asserted that modernist economic methodology is constructed on the basis of dualisms: utility is defined as economic, morality is not; reason is regarded as part of economics, emotion is not; choice is seen as economic whereas the attributed opposite, coercion is not; finally independent behaviour is included in economic theory, while interdependent relationships between actors are not."⁵

Nytta, kalkylerande förnuft, fria val och obundna aktörer är centrala ingredienser i ekonomin. Däremot utesluts moral,

känslor, tvång och ömsesidiga bindningar. Inom den neoklassiska traditionen finns det två sätt att förhålla sig till detta uteslutna "icke-ekonomiska".

Det ena sättet är att se detta 'icke-ekonomiska' som utifrån givet. Människorna är helt enkelt utrustade med vissa preferenser, som nationalekonomen ger en allmän form: en nyttofunktion som skall uppfylla vissa matematiska villkor. Nationalekonomens uppgift är emellertid inte att söka efter förklaringar till varför preferenserna är sådana de är. Inte heller är det hans uppgift att uttala sig värderande om dem eller att försöka påverka dem. Ur en strikt positivistisk ekonomisk synvinkel är det inte tillåtet att bry sig om ifall en person föredrar att köpa knark istället för mat åt sina barn.

Det andra, svårare men mer sofistikerade sättet, är att låta åtminstone en del av preferenserna påverkas av individernas tidigare handlingar och erfarenheter och av den miljö hon befinner sig i. Det mest ambitiösa försöket i denna riktning har gjorts av Gary Becker i boken *Accounting for Tastes* (1996). Becker låter emellertid aktörerna välja eller påverka sina preferenser i syfte att öka sin nytta. Man eftersträvar respekt eller håller sig med vissa moraliska värden därför att det "lönar sig". Preferenser och värderingar är inte något som binder den enskilda. De är inte heller mål i sig, utan medel för individuell nyttomaximering. I Beckers värld är kärlek något som man stärker eller försvagar beroende på vad som är fördelaktigt för en själv eller möjligen ens barn. Även om det är ett metodologiskt framsteg att överge den egendomliga tanken att preferenser och värderingar är givna, oberoende av människornas handlingar och av det samhälle de lever i, leder emellertid detta försök att 'endogenisera' dem till en outhärdlig cynism. Våra värderingar och känslor är egentligen inte äkta. De är endast hjälpmedel för att uppnå det i sista hand eftersträvarvärda: maximal nytta för oss själva.

Neoklassisk teori och nyliberal ideologi

Spelar det någon roll för andra än nationalekonomerna själva vilken människo- och samhällssyn de har? En grupp som direkt berörs är studenterna. Många väljer att läsa nationalekonomi för att de vill minska nöden och orättvisorna i världen. De ställs därför inför ett moraliskt dilemma när de får lära sig en teori som utgår ifrån att människorna är kalkylerande egoister. Kan man åstadkomma något gott i en värld som enligt vetenskapen befolkas av varelser som tycks sakna förmågan eller viljan att handla etiskt? Det har genom experiment visats att studenter som genomgått en grundkurs i nationalekonomi har blivit mer benägna att bli fripassagerare, dvs att inte bidra till kollektiva nyttigheter lika gärna som de gjorde före kursen.

Det finns starka intressen i samhället som gynnas av en ideologi som betonar fria individuella val, nödvändigheten av tydliga monetära incitament och välsignelsen av ekonomisk tillväxt, men som undviker att befatta sig med frågor om makt, tvång och ojämlikhet. Den neoliberala hegemoni som växte fram från och med 1970-talet utnyttjade medvetet viktiga delar av den neoklassiska huvudfårans grundantaganden och resultat. Monetarismen, teorin om rationella förväntningar, utbudsekonomin, teorin om egendomsrättigheter och 'public choice'-skolan gav alla viktiga bidrag till neoliberalismens ideologiska segertåg. Om vi idag lever i en värld där marknaderna förefaller att disciplinera inte bara enskilda aktörer utan också mäktiga stater, så är det en värld som flera inom den nationalekonomiska huvudfåran först idealiserade och sedan gav sin välsignelse.

Den neoklassiska teorins segertåg var emellertid inte bara en följd av att dess teorier kunde utnyttjas av mäktiga intressenter. Det finns också en viktig inomvetenskaplig orsak. I en serie artiklar från början av 1990-talet lyckades ekonomerna Arrow och Debreu matematiskt visa att en marknadsekonomi i vilken alla aktörer är rationella nytto-maximerare under vissa (mycket strikta) betingelser leder till jämviktslösningar som är Pareto-optimala, dvs det går inte att öka nyttan för någon utan att samtidigt minska nyttan för någon annan. Arrows och Debreus allmänna jämviktsmodell gav den matematiska neoklassiska ekonomin ett nytt liv. Man hade nu en till synes vetenskapligt bevisad grundsyn, som sade att en ekonomi som uppfyllde vissa (matematiskt formulerade) villkor skulle ge upphov till stabila och effektiva marknadslösningar. Trots att denna ekonomi befolkades av amoraliska, rationella nytto-maximerare kunde slutresultatet bli det bästa möjliga - en effektiv användning av de tillgängliga resurserna. Arrow och Debreu hade angett villkoren för realiseringen av en utopi. Vad det nu gällde var att förändra verkligheten så att den närmade sig detta ideala tillstånd: väl fungerande marknader för allt i ett samhälle bestående av välinformerade rationella nytto-sökande individer.

I den neoklassiska allmänna jämviktsmodellen förenas de kanske viktigaste ingredienserna i den västerländska livs-skådningen: förnuft, individuell frihet, nytto-tänkande och framstegstro. När dessutom de två högst värderade sfärerna för mänsklig aktivitet, Vetenskap och Ekonomi, förenas i en avancerad tankekonstruktion, är det inte svårt att förstå den ideologiska genomslagskraft den allmänna jämviktsmodellen först utövade på nationalekonomerna och sedan på hela samhället.

Trots att neoklassikerna själva kraftigt understryker sin värdenutralitet råder det inget tvivel om att det centrala mänskliga värde som teorin bygger på är *frihet*. Därför visar så många ekonomer entusiasm inför fria val, fria marknader, frihandel och den fria individen. Exempelen på hur nationalekonomer resonerar utgående från föreställningen att varje aktör fritt bör få välja det som är bäst ur den egna synvinkeln är givetvis många, eftersom endast individen själv vet vad som är bäst för den. Samma princip gäller också kollektiv, t ex nationerna. I en översiktsartikel i den prestigefyllda nationalekonomiska tidskriften, *Journal of Economic Literature* (december 2000), konstaterar Gordon Brown att vissa länder, bl a USA, kan gynnas av den globala uppvärmningen, och att de därför inte vill samarbeta för att minska koldioxidutsläppen. "Why should they?", frågar han oskuldsfullt.

Ett annat exempel på hur en standardekonom kan resonera är Lawrence H. Summers (då chefsekonom på Världsbanken, senare USA:s finansminister) PM i vilket han lekte med att tanken att Världsbanken borde understöda utflyttningen av smutsiga industrier till u-länderna. Han byggde resonemanget på tre argument som alla har stöd i neoklassiska standardteori. För det första skulle de ekonomiska förlusterna av ökad morbiditet bli mindre i u-länderna. "I think the economic logic behind dumping a load of toxic waste in the lowest-wage country is impeccable and we should face up to that."⁶ För det andra ansåg Summers att nedsmutsningen borde spridas mera jämt för att inte bli för farlig lokalt. Ur denna synvinkel var många länder i t ex Africa "vastly under-polluted". För det tredje är efterfrågan på en estetiskt tilltalande och ren natur mycket inkomstelastisk: ju högre inkomster desto större efterfrågan på en bra miljö. Eftersom människorna i u-länderna värderar en ren miljö relativt sett mindre än i i-länderna (kanske de också värderar extra inkomster av produktionen relativt sett högre), vore det till fördel för båda parter om u-länderna specialiserade sig på nersmutsande produktion.

Summers avslutade sitt PM med ett ur hans eget perspektiv farligt resonemang: "The problems with the arguments against all of these proposals for more pollution in LDCs (intrinsic rights to certain goods, moral reasons, social concerns, lack of adequate markets, etc) could be turned around and used more or less efficiently against every Bank proposal for liberalisation."⁷

Vad Summers här säger är att standardargumenten för liberaliseringspolitiken ofta står i konflikt med olika allmänt accepterade etiska betraktelsesätt. Friheten att handla måste alltså ha ett mycket högt värde antingen i sig eller som ett medel för något annat värde. Kan det vara välfärd eller ekonomisk tillväxt?⁸

Den nödvändiga tron på gränslös tillväxt

Till begeistringen för den individuella valfriheten hör också försvaret av föreställningen om en gränslös ekonomisk tillväxt. När den ekologiska ekonomen Herman E. Daly undrade om det inte var viktigt att försöka anpassa ekonomins storlek till det totala ekosystemet, svarade den ovan nämnde Summers helt enkelt: "That's not the right way to look at it."⁹ För ekologer och andra icke-ekonomer är föreställningen om en gränslös tillväxt ofta chockerande. Viltforskaren Brian Czech är en av dem. I boken *Shoveling Fuel for a Runaway Train*¹⁰ skjuter

han ner de standardargument som baserar sig på substituerbarhet, effektivitet och mänskligt kapital. I sin kritiska sammanfattning av tillväxtentusiasten Julian Simons idéer skriver Czech:

”In a nutshell, his thesis was that we didn’t have to worry about ecological limits to economic growth because we would overcome such limits with brainpower. Why would such brainpower be employed? Because we would continually come up against ecological limits that would cause us to worry and therefore act! Not only is such a thesis self-contradictory, but it illustrates how some people promote the concern and put forth the effort needed to solve problems as the limits to growth are approached, while some watch and write about it, keeping their hands clean and their consumption up while they claim there are no limits.”¹¹

Men varför är föreställningen om en gränslös tillväxt så viktig för en neoklassisk ekonom? En orsak kan vara att utan denna föreställning intar fördelnings- och andra etiska frågeställningar en plats som är svår att förena med den neoklassiska synen på värdenneutralitet – eller, i själva verket, med det outtalade övergripande värdet: individuell valfrihet.

Frihet, jämlikhet och omsorg

De alternativa ekonomiska traditionerna har på olika sätt försökt förändra och fördjupa värdegrunden för ämnet nationalekonomi. Ekologiska ekonomer betonar värden som *hållbarhet*, *besinning* och *gemenskap*. Radikala och postkeynesianska ekonomer, som öppet tar upp frågor om makt och tvång, framhåller värden som *rättvisa* och *jämlikhet*. Institutionalistiska och evolutionära ekonomer – bäst representerade av Geoffrey M. Hodgson – betonar hur kultur- och situationsbundna människornas värderingar och beteenden är.¹² Därmed vill de framhålla den neoklassiska huvudfärens metodologiska svagheter, när denna baserar sig på idén om den obundna och rationellt beräknande ekonomiska människan.

Irene van Staveren, vars analys av neoklassiska värderingar omnämndes inledningsvis, har influerats av humanistisk och feministisk kritik. Hon understryker i Aristoteles, Adam Smiths och Charlotte Perkins Gilmans efterföljd betydelsen av aktörernas etiska förmåga att förbinda sig, att visa medkänsla, att tänka efter, och att samverka. Hon visar hur ekonomin är beroende av tre sammanflätade värdedomäner: frihetsdomänen, rättvisedomänen och omsorgsdomänen. *Liberté, Égalité, Fraternité* står för varsin ekonomisk logik: marknaden (*agora*), staten (*polis*) och omsorgs ekonomin (*oikos*). Denna indelningen är den samma som Karl Polanyis indelning i tre ekonomiska organisationsformer: utbyte (*exchange*), omfördelning (*redistribution*) och ömsesidighet (*reciprocity*).

En empirisk studie som letts av Samuel Bowles har försökt utreda i hur hög grad människorna är *Homo economicus*, *Homo equalis* och *Homo reciprocans*. Ett team bestående av tolv antropologer och fem ekonomer utförde fältexperiment i sjutton enkla samhällen på fem kontinenter. Man fann inga ”nobla vildar”, även om man fann utbredda starka bindningar till rättvis- och generositetsnormer. Den ekonomiska människan finns och lever gott i endel av de undersökta samhällen,

men överallt utgör han en minoritet i förhållande till sina mer sociala motsvarigheter. Detta resultat bestyrker de hundratals experiment som tidigare har gjorts med framför allt studerande, och visar att ett ensidigt fasthållande vid de neoklassiska axiomen inte bara är problematiskt ur etiska synpunkter, utan också ur en strikt positivisk-vetenskaplig.¹³

Nationalekonomerna har i huvudsak ägnat sig åt att analysera frihetsdomänen/marknaden, men också i rätt hög grad rättvisedomänen/staten. Genom att till fullo erkänna vikten av även en tredje domän, omsorgs ekonomin, inom vilken resenemang som baseras på föreställningen om *economic man* med nödvändighet blir vrångbilder, tvingas nationalekonomin till större realism. Till denna större realism hör inte bara att man beaktar annat beteende än det som är naturligt på en marknad, utan också att man medvetet tar med de etiska värdenas betydelse inom var och en av de tre domänerna och i fråga om hur dessa borde förhålla sig till varandra.

Det finns knappast någon annan vetenskap där frågorna om etik och människouppfattning är så avgörande som inom nationalekonomin. De etiska värderingarna och synen på människan är givetvis avgörande för hur den ekonomiska forskningen bedrivs, men ännu viktigare är, att de också spelar en avgörande roll för mänskligt tänkande och handlande, liksom för den ideologiska hegemonin i samhället. Detta förklarar varför just nationalekonomin är en vetenskap som, trots att den är en samhällsvetenskap och som sådan präglad av olika värderingar och skolbildningar, samtidigt kännetecknas av en hegemonisk huvudfära, som egenmäktigt har kunnat ignorera de alternativa angreppssätten.

Referenser

1. Post-autistic economics network kan besökas på adressen: www.paecon.net
2. Ett digert verk om heterodoxa nationalekonomer är A Bibliographical Dictionary of Dissenting Economists. Ett försök att i Europa förena kritikerna är EAEPE, The European Association for Evolutionary Political Economy, <http://eaepe.tuwien.ac.at/>
3. Philip Arestis & Malcolm Sawyer (eds), *A Bibliographical Dictionary of Dissenting Economists*. Edward Elgar 1992.
4. Irene van Staveren, *The Values of Economics. An Aristotelian Perspective*. Routledge 2001.
5. Ibid., 202: Först och främst har jag hävdad att den modernistiska ekonomiska metodologin är uppbyggd på basen av dualismer: nytta definieras som ekonomiskt, moral däremot inte; förnuft uppfattas som en del av ekonomin, känslor däremot inte; val ses som ekonomiskt, medan dess motsats, tvång, inte gör det; slutligen, innefattas oberoende beteende i den ekonomiska teorin, medan ömsesidiga beroendeförhållanden mellan aktörerna inte gör det.
6. Economist 8.2. 1992, 66.
7. Ibid.
8. En utmärkt analys av Summers argumentation finns i Daniel M. Hausman & Michael S. McPherson, *Economic Analysis and Moral Philosophy*. Cambridge University Press 1966.
9. Herman E. Daly, *Beyond Growth*. Beacon Press 1996.
10. Brian Chech, *Shoveling Fuel for a Runaway Train*. University of California Press 2000
11. Ibid., 76.
12. Geoffrey Hodgson, *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*. Routledge 2001.
13. Samuel Bowles, ”In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments on Five Continents”. Föredrag hållet i Santa Fe 17.10.2001. <http://www.santafe.edu/sfi/events/publicLectures.html>